

‘Le Droit Humain’ en de paradoxen van de universele broederschap

Vrouw en vrijmetselarij in België in historisch perspectief

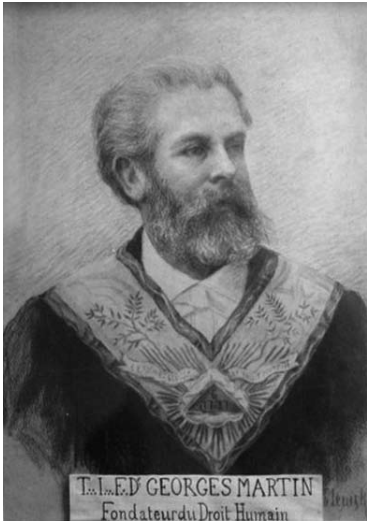
Gita Deneckere

‘De mannen die als leden van de loge worden toegelaten, moeten goede en rechtschapen mannen zijn, vrijgeboren en van rijpe en verstandige leeftijd; geen slaven, geen vrouwen, geen oneerbare of aanstootgevende mannen, maar mannen van goede naam’

Zo luidt het in de *Constitutie* van James Anderson uit 1723¹, één van de basisteksten die ten grondslag ligt aan de orde van vrijmetselaars overal ter wereld. Vrouwen kregen in het algemeen geen plaats in de formatie van de publieke sfeer en *civil society*; in de vrijmetselarij werden ze op één lijn geplaatst met het vulgaire, gemene volk dat uit de tempels moest worden gebannen.

De vrijmetselaarsloges waren als plaatsen van elitaire sociabiliteit – rekruterend in aristocratische en burgerlijke groepen – aan het begin van de achttiende eeuw ontstaan in Engeland, waar na een langdurige periode van godsdienstoorlogen het verlangen naar religieuze tolerantie zeer groot was, zowel bij de burgerij als bij de adel. Om de onderlinge antagonismen te overstijgen, greep men terug naar de symboliek, rituelen en organisatievormen van de middeleeuwse kathedraalbouwers of metselaarsambachten, waaraan een nieuwe – intellectuele en spirituele – inhoud werd gegeven. Op die manier zouden de loges als

geleiders van de Verlichtingsidealen fungeren en een rol spelen in de transformatieprocessen naar een nieuwe tijd. Van meet af aan was er echter een kloof tussen ideaal en werkelijkheid. Het ideaal was ‘elkaar als mens’ in alle verscheidenheid te ontmoeten en vrij van elke politieke, economische of religieuze druk de spirituele diepte van de ‘mensheid’ te ervaren in een sacrale ruimte en tijd. Met behulp van een archaische vormtaal en sterk symbolisch geladen inwijdingsrituelen sluit de vrijmetselarij zich af van de buitenwereld, om in alle beslotenheid en het grootste geheim te arbeiden aan de vervolmaking van de mensheid. Een loge als vrijplaats, waar afkomst, status en levensbeschouwing geen rol mochten spelen. In werkelijkheid ging het om een genootschap van *gentlemen*, vermogend, met een goede reputatie, trouw aan de koning en de wetten van de natie, zeker niet al te radicaal. Vrouwen, kleurlingen, arbeiders, dienstpersoneel, verminkten, maar ook revolutionairen en atheïsten waren niet toegelaten. Van de uitsluiting van vrouwen zijn tal van voorbeelden te geven die meteen verraden welke vrouwbeelden opgededen. In een ritueel uit 1757 dat opgevoerd werd in Amsterdam werd aan de kandidaat gevraagd: ‘Op welke plaats werd de eerste loge opgericht?’. Het antwoord luidde: ‘Op

George Martin, een van de oprichters van Le Droit Humain

een Berg die niet toegankelijk is voor de Profaan, waar nooit een haan kraait, waar nooit een vrouw babbelt'. Of, een uitlating in Parijs over een mogelijke toetreding van vrouwen tot een loge in 1770: 'een ijdele sekse, indiscreet en grillig ... bezeten door gevaarlijke instincten ... we kennen de vrouwen, hun dwaze geest, hun wispelturig hart ... stemmingschommelingen zijn hun enige eigenschap'.² Niettegenstaande het gegeven dat het in theorie beleden universalisme naar hedendaagse normen dus veeleer leugen dan ambitie was, kende de vrijmetselaarsorde overal in Europa en in de Verenigde Staten gedurende de achttiende eeuw een verbazingwekkend grote verspreiding.

Het is hier niet de plaats om diep op de geschiedenis en betekenis van de vrijmetselarij als zodanig in te gaan. Interessant voor de opzet van dit themanummer is precies de paradox dat een organisatie die de Verlichtingsidealen van vrijheid, gelijkheid en broederlijkheid hoog in het vaandel voerde zo lang een mannenbastion is gebleven. De

meeste vrijmetselaarsloges zijn vandaag trouwens nog steeds exclusief mannelijk en vaak erg verdeeld over de vraag of maçonnieke ontmoetingen tussen mannen en vrouwen wenselijk of zelfs mogelijk zijn (Apostel, 1992, pp.27-56). Onder druk van het feminisme ontstond op het Europese continent de gemengde vrijmetselarij, waar zowel mannen als vrouwen aanvaard worden. Op die ontstaansgeschiedenis wil ik in dit artikel ingaan, met een focus op het Belgische verhaal, zonder de internationale context uit het oog te verliezen. De gemengde vrijmetselarij in België is ontstaan in mannenloges, met de Brusselse progressieve werkplaats *Les Amis Philantropes* als voortrekker. Verschillende leden van deze loge waren ook lid van de *Ligue Belge du Droit des Femmes*, en ijverden voor democratisering en vrouwenrechten, zowel binnen als buiten de vrijmetselarij. Ze maakten deel uit van een transnationaal netwerk dat onder meer nauwe contacten had met de Franse gemengde vrijmetselaarsorde *Le Droit Humain*, opgericht in 1893 door Maria Deraismes en Georges Martin. Mijn bijdrage focust op de plaats van de vrouw binnen de vrijmetselarij, niet zozeer op de vrijmetselarij als mogelijke drager van het feminisme in de bredere maatschappelijke context. Het interne verhaal is deels al geschreven (Bruwier & Pirotte, 1983), maar kon verrijkt worden na de restitutie van de door de Duitsers geroofde vrijmetselaarsarchieven, die zich tot het einde van de Koude Oorlog in Moskou bevonden enerzijds en materiaal uit het archief van individuele werkplaatsen anderzijds. Al te vaak wordt de geschiedenis van de vrijmetselarij vanuit een klassiek institutioneel en lineair perspectief geschreven, ook waar het de plaats van de vrouw betreft (Hivert-Messica, 1997). Ik heb me voor mijn versie van het Belgische verhaal laten inspireren door

een genderbenadering, waarbij Margaret Jacob en Janet Burke (1991; 1996), maar ook Joan Scott (1996) belangrijke inzichten hebben geboden. De relatie vrouw en vrijmetselarij in de achttiende en negentiende eeuw met speciale aandacht voor de rituele aspecten, was aan de orde op een congres in Heidelberg in 2004 (Heidle & Snoek, 2008, forthcoming). Recent is er binnen Mannenstudies aandacht voor de emotionele component van een specifiek mannelijke sociabiliteit in de vrijmetselarij, die mijns inziens een belangrijke verklaring biedt voor de blijvende weerstand tegen vrouwen in mannelijke obediënties³ (Carnes, 1989, 1990; Hoffman, 2001).

Een traditioneel vrouwbeeld in negentiende-eeuwse mannenloges

Niettegenstaande het gegeven dat de gemengde vrijmetselarij een fenomeen is van het einde van de negentiende eeuw, zien we dat al in de achttiende eeuw bressen kwamen in de uitsluiting van vrouwen. Onder toezicht en afhankelijk van mannenloges kwamen op het Europese vasteland zogenaamde adoptieloges tot stand, waar vanaf de jaren 1740-1750 honderden vrouwen toetraden, veelal echtgenotes, dochters en zusters van vrijmetselaars. De gemengde loges werden dragers van een vroege vorm van feminisme en *empowerment* van vrouwen. Het was een platform voor liefdadige activiteiten van vrouwen uit de hogere kringen en een ruimte waar vriendschap en convivialiteit onder vrouwen kon gedijen. In de achttiende-eeuwse adoptieloges was het egalitarisme uiteraard een belangrijk thema. De broeders en zusters zagen hun werkplaatsen als vrijplaatsen van gelijkheid, waar ze een onrechtvaardige wereld konden ontvluchten. Seksuele exclusiviteit was in tegenspraak met het gelijkheidside-

aal. Door vrouwen toe te laten, toonden mannen de eerbied en de affectie die de volmaakte compagnon van de man toekwam (Jacob, 1991; Burke & Jacob, 1996). In de Zuidelijke Nederlanden zijn de adoptieloges na de Franse revolutie nooit echt van de grond gekomen (Schrans, 1997). In Frankrijk herleefde de traditie wel en is er een continuïteit te noteren met de exclusief vrouwelijke vrijmetselarij die vorm kreeg na de Tweede Wereldoorlog en zich vanaf 1952 organiseerde in de *Grande Loge Féminine de France*. Het aantal leden groeide verbazingwekkend snel, wat wijst op een behoefte aan een specifiek vrouwelijke intimiteit binnen de vrijmetselarij. Het voorbeeld kreeg navolging in België, met een eerste vrouwenloge in 1974 en een eigen obediëntie, de *Vrouwengrootloge* in 1981.

In de negentiende-eeuwse, exclusief mannelijke vrijmetselarij in België was een emancipatorische en egalitaire retoriek niet aan de orde, althans niet wat de plaats van de vrouw in eigen kringen betrof. Er werd wel over feminisme en vrouwenemancipatie in het algemeen gediscussieerd, maar veel animo om vrouwen tot de tempels, laat staan tot de eigen loge toe te laten, was er niet. De vrijmetselarij ondersteunde de uitbouw van het meisjesonderwijs, maar terwijl in de Nederlandse *maçonnieke* pers 59% van alle bijdragen over vrouwen over haar eventuele plaats in de vrijmetselarij handelde, was dat vraagstuk in België van ondergeschikt belang (Moors, 1994b). Dit neemt niet weg dat in het archief van de Antwerpse loge *Les Elèves de Thémis* – die al vanaf de jaren 1870 in het Nederlands arbeidde – al vroege sporen te vinden zijn van een grondige bezinning daarover. Zo kwam de kwestie eind maart 1876 voor het eerst aan de orde, weliswaar in de context van de strijd tegen het klerikalisme. Zoals in Frankrijk en andere katholieke lan-

den raakte de Belgische *maçonnerie* vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw meer en meer gepolitiseerd, naarmate de levensbeschouwelijke conflicten tussen klerikalen en antiklerikalen over de plaats van de kerk in de samenleving scherper werden. Het is niet overdreven te stellen dat de eventuele toelating van de vrouw in de vrijmetselarij in 1876 een instrumenteel karakter had voor de Antwerpse broeders. Het ging niet om het wegwerken van een ongelijkheid of onrechtvaardigheid, maar om het losweken van de vrouw uit de kerkelijke invloedssfeer. De vrouw had immers een grote invloed op de man als het om de opvoeding ging. De grootste vrijdenkers zwichtten voor hun vrouw en lieten hun kind dopen. Ideeën die ze in de beslotenheid van de tempel verdedigden, werden in het eigen gezin en in het openbaar leven helemaal niet toegepast. ‘De treurige waarheid’ was ook ‘dat de ontwikkelde jongelingen zich gewoonlijk niet de minste moeite getroost(t)en om hunne vrije gedachten ingang te doen vinden bij zusters, geliefden, enz.’. Men betreurde ‘de lafheid en halfslachtigheid’ van diegenen, ‘die onder broeders spraken van vrijdenkerij en buiten onze werkplaats geene daad van vrijdenkend mensch durven daarstellen’. De vrouwen van vrijmetselaars waren ‘nog niet genoeg ontwikkeld’ om ‘met vrucht te kunnen deelnemen aan onze werkzaamheden’. Pas als het meisjesonderwijs uitbreiding had genomen ‘dan eerst zal de quaestie van hare aanneming in de orde kunnen enig praktisch nut hebben’.⁴

De problematiek werd teruggebracht naar het feit dat de vrouw als moeder een enorme impact had op haar kind – ‘het kind is gansch overgeleverd aan de hand zijner moeder’ – terwijl de vader buitenshuis zijn beroep uitoefende en zich met politiek bezighield en binnen de huiselijke

kring gewoonlijk niets deed ‘om vrouw en kind tot zich te verheffen’. Hoofdschuldige daarvoor was het verschil in opvoeding van beide geslachten. Het vrouwbeeld binnen deze werkplaats was niet bepaald hoopgevend voor de emancipatiegedachte: ‘De vrouw is een wezen zonder eigene, innerlijke kracht, die slechts lijdzaam den invloed van een ander kan ondergaan’. Sommigen pleitten ervoor dat de loge haar deuren zou openzetten ‘voor de meer ontwikkelde vrouwen, die aldaar zouden vinden wat hare zusters uit eene lagere klas gevonden hebben in de volksvoordrachten van het Willems-Fonds’.⁵ Er was zeker geen sprake van vrouwen op gelijke voet tot de inwijding toe te laten ‘aangezien de vrouw niet op de hoogte onzer werkzaamheden zijnde, eerder wanorde en onenigheid zou stichten, dan iets goeds voortbrengen’. Ook het toelaten van dames op feestmalen en voordrachten zoals in Brussel gebeurde, was geen optie, omdat dit alleen maar nieuwsgierigheid kon opwekken. Een ander voorstel bestond erin een lagere graad te stichten, die zou kunnen werken op het ietwat verwaarloosde terrein van de ‘liefdadigheid en herbergzaamheid’. Op die manier zouden ‘de goede werken’ niet alleen een grotere uitbreiding kennen en het prestige van de vrijmetselarij opkrikken, maar ook ‘een gemeenschap van gedachten tusschen man en vrouw’ tot stand brengen met het oog op de opvoeding van de kinderen. Er was echter een merkwaardige paradox: ‘is de vrouw nog niet verlicht, dan is hare plaats niet bij ons; is zij het *wel*, dan zal zij, ook zonder tot de orde te behooren, in haar huisgezin de vrijgezinde beginselen toepassen’. In de strijd tegen het klerikalisme en de godsdienst moest de aandacht voor andere broeders niet zozeer op de vrouw, maar op de kinderen worden gevestigd. Vrijmetselaars zouden zich er bij eed toe

moeten verbinden hun kinderen naar officiële scholen te sturen: 'handelt niet gelijk die vrijmetselaars die hunne kinderen naar nonnenscholen sturen'. Maar de man had geen tijd om stap voor stap de opvoeding van zijn kinderen te volgen, dat was de taak van de vrouw. Aangezien het onderwijs voorlopig onvolmaakt was, moest de vrouw via de vrijmetselarij op de hoogte gebracht worden van haar plichten terzake. Tegenstanders meenden dat, precies omwille van het feit dat de 'kiemen van het karakter' door de moeder gelegd werden, het aan de man was het kind 'tot zich te trekken' om het in zijn hele ontwikkeling te volgen en te helpen opleiden. Wat de mogelijke intrede van de vrouw in vrijmetselaarskringen betrof, moest 'alle inmenging van vreemde en zwakke bestanddeelen' vermeden worden en dienden vrijmetselaars zich integendeel sterk te maken.⁶

De stichting van Le Droit Humain

De vorige eeuwwisseling die maatschappelijk in het teken stond van de democratisering van het politieke leven, zorgde voor een opflakking van de tegenstellingen in verband met sekse binnen de maçonnerie. Het ontstaan van de gemengde vrijmetselaarsorde Le Droit Humain in 1893 onder impuls van Maria Deraismes en Georges Martin moet in die context gesitueerd worden. Maria Deraismes werd geboren te Parijs in 1828 in een burgerlijk-republikeins gecultiveerd gezin. Ze kreeg van haar verlichte vader de kans zich intellectueel te ontplooiën en raakte als getalenteerde *femme de lettres* en eloquent redenaarster geïntroduceerd in vrijmetselaarskringen. Haar feminisme gericht op het verwerven van burgerrechten voor vrouwen, was gekoppeld aan opvoedingsidealen, vrijzinnigheid, antiklerikalisme en sociale bewogenheid. De-

raismes hield 'salon', gefrequentieerd door onder meer de historicus en socialistische politicus Louis Blanc, die erevoorzitter was van de loge *Les Libres Penseurs* van Le Pecq en door de arts Georges Martin, gemeenteraadslid van Parijs. Martin was voorzitter van de in 1879 van het Grootoosten van Frankrijk afgescheurde *Grande Loge Symbolique Ecossoise*. Deze nieuwe obediëntie had *Les Droits de l'Homme* als motto. Op 13 januari 1882 werd Maria Deraismes ingewijd in *Les Libres Penseurs* van Le Pecq, die zich tijdelijk afscheidde van de Grootloge om dat te kunnen doen. Haar inwijding leidde echter tot een ernstig conflict binnen de werkplaats, enkele broeders traden uit en na vier maanden sloot de loge zich weer bij de Grootloge aan. Maria Deraismes bezocht 'haar' loge niet meer om niet aanstootgevend te zijn. Samen met Georges Martin en Léon Richer ging ze meer dan tien jaar later over tot de oprichting, op 14 maart 1893, van een gemengde vrijmetselarij, *La Grande Loge Symbolique Ecossoise Le Droit Humain*, die gelijke rechten voor de twee seksen in het vaandel voerde. Men greep terug naar het discours van de *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* uit 1789, met dien verstande dat Le Droit Humain werd uitgeroepen, dat niet alleen de rechten van de man en de burger inhield, maar ook de rechten van de vrouw en de burgeres. Zestien vrouwen werden ingewijd. Georges Martin liet zich affiliëren op 4 april 1893. Deraismes zou de expansie van de gemengde vrijmetselarij niet meer meemaken. Ze overleed in 1894 op 65-jarige leeftijd aan borstkanker.

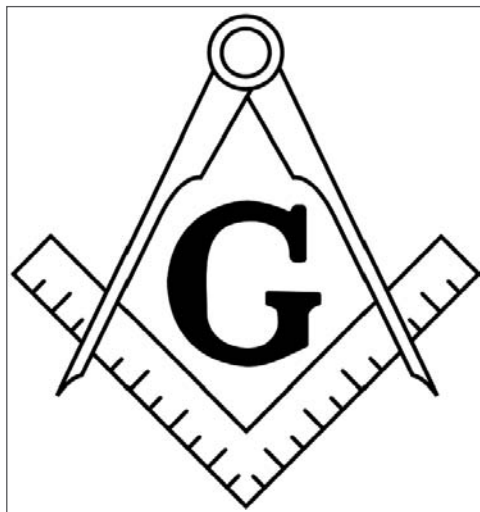
Georges Martin verleende door zijn affiliatie Le Droit Humain haar gemengde karakter en zou de orde, samen met de Britse theosofoe en radicale socialiste Annie Besant, een internationale verspreiding laten kennen. Daar waar de gemengde vrijmet-

selaarsorde de eerste jaren slechts een trage groei liet zien (in 1895 waren slechts 38 vrouwen en 5 mannen aangesloten) kan na de stichting van de Engelse loge in 1902 een explosieve groei en internationalisering, onder meer in de Britse kolonies waargenomen worden.

Onder invloed van Besant werd op het oorspronkelijk atheïstisch karakter van Le Droit Humain een occult-religieus element geënt, dat in de Latijnse wereld (dus ook in Franstalig België) echter weinig weerklank kreeg, in tegenstelling tot de Angelsaksische wereld en tot op zekere hoogte ook Nederland. De invloed van Annie Besant in Nederlandstalig België verdient beslist nader onderzoek, omdat er, bijvoorbeeld in de Gentse *Reiner Leven*-groep, niet alleen interessante linken te leggen zijn tussen vrijmetselarij en feminisme, maar ook naar *Lebensreform*, theosofie, vegetarisme, geheelonthouding en een nieuw ethisch socialisme (Verbruggen, 2008).

De rechten van de vrouw als mens

De Brusselse feministische beweging onderhield nauwe contacten met leden van Le Droit Humain. Zo nodigde de Ligue Belge du droit des femmes onder voorzitterschap van Henri Lafontaine, die lid was van de Brusselse loge Les Amis Philantropes, Maria Deraismes in 1893 uit voor een lezing. Door bemiddeling van Les Amis Philantropes, de meest progressieve werkplaats in die periode, zou de gemengde vrijmetselarij ook in België wortel schieten. Les Amis Philantropes werkten, zij het niet zonder problemen, in de richting van 'de democratisering en de regeneratie van de vrijmetselarij, door de medewerking van de vrouw en van de energie die van het volk uitgaat'. Toch zijn er ook in Vlaanderen reeds vroeg stimulansen gegeven om Le

Symbolen van de vrijmetselarij – passer en winkelhaak

Droit Humain voet aan de grond te laten krijgen. Met name in Antwerpen was dat het geval. In juni 1905 woonde een broeder van de Antwerpse loge *Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis* op vraag van het Grootoosten van België officieus de installatie bij van *Cazotte* in Amsterdam, de eerste Droit Humain-werkplaats in Nederland, gesticht onder impuls van Annie Besant. Het ging om Frans Wittemans, die opmerkte dat tijdens de maaltijd geen vlees of alcohol werd geserveerd, aangezien de meeste daar aanwezige *maçons* vegetariërs en geheelonthouders waren. Hij vond het toch heel gezellig, niet het minst door de aanwezigheid van zusters, waaronder – alsof dat moest beklemtoond worden – 'zeer intelligente en gecultiveerde vrouwen, allen met de eenvoudige en waardige allure van vrijmetselaar'. Hij was van mening dat het misschien niet nuttig was om vrouwen in mannenloges toe te laten, maar dat de gemengde vrijmetselarij ook ontplooiingskansen moest krijgen in België.⁷

Het jaar 1905 was inderdaad cruciaal voor de discussies binnen het Grootoosten

over de toegang van de vrouw tot de Orde. De discussie cirkelde rond de interpretatie van artikel 1 van de statuten, met zinsneden als 'La maçonnerie demande à celui qui se présente à l'initiation d'être honnête homme...' en 'Elle forme une Société d'hommes probes...'. Betekende 'homme' hier 'man' of 'mens'? Dit hield verband met een concrete vraag van Les Amis Philantropes om een vrouwelijk lid van een gemengde Franse loge in maçonnieke kledij in de werkplaats te ontvangen. Het ging om de eerste Belgische vrouwelijke vrijmetselaar, de pedagoge Isabelle Gatti de Gamond. Door haar contacten met de Franse feministische beweging was Gatti in 1903 of 1904 bij de gemengde Franse loge *Diderot* ingewijd. Volgens Les Amis Philantropes moesten de statuten eenvoudigweg niet herzien worden om vrouwen te ontvangen, aangezien dat niet expliciet verboden werd. Alles werd dus in gereedheid gebracht om Gatti de Gamond te ontvangen, maar door haar slechte gezondheidstoestand ging het evenement niet door. Ze stierf op 4 oktober 1905. Andere loges namen over de wijziging van de statuten niettemin minder soepele standpunten in dan Les Amis Philantropes. De Antwerpse werkplaats Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis was tegen, omdat het onverantwoord zou zijn door dames op te nemen – hoe interessant en verstandig ook – de harmonie onder de broeders in gevaar te brengen. Dit standpunt was zowat de *communis opinio*.⁸ Een uitzondering hierop vormde de houding van Les Elèves de Thémis, die verklaarde voorstander te zijn van het principe de vrouw *ooit* tot de maçonnerie toe te laten. Wel formuleerde de werkplaats het verlangen om voorlopig het woord 'homme' in de statuten te behouden met de beperkte betekenis van 'sexe masculin'. Het was wenselijk als overgangsmaat-

regel dat de vrijmetselarij in het algemeen en het Grootoosten in het bijzonder naar manieren zou zoeken om de vrouw meer te interesseren aan de sociale vooruitgang en de gevoelens van vrijheid, gelijkheid en broederlijkheid, en haar op die manier voor te bereiden op de vrijmetselarij. Ze zou ook actiever betrokken moeten worden bij feesten, liefdadigheidswerk, opvoeding en onderwijs in de profane wereld. In tegenstelling tot het vrouwbeeld van Thémis in 1876 werd het gelijkheidsprincipe nu ook op de andere helft van de mensheid toegepast en vond men dat in de maatschappij de vrouw definitief op gelijke voet moest behandeld worden, in de eerste plaats via onderwijs en ontwikkeling.⁹

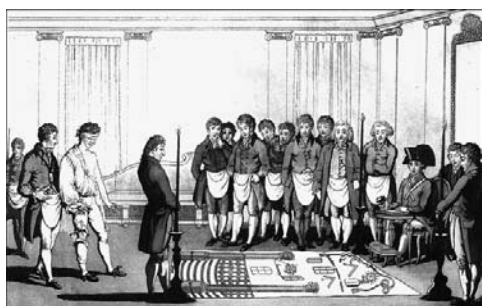
In 1907-1908 stond de rol van de vrijmetselarij in de twintigste eeuw vooraan op de agenda van het Grootoosten. Alle loges hadden van de obediëntie de opdracht gekregen zich over het vrouwenvraagstuk te bezinnen. In het concluderende rapport stelde de Grootsecretaris dat de tijd nog niet rijp was voor de toetreding van vrouwen tot het Grootoosten van België, noch voor de oprichting van gemengde loges of van vrouwenloges. 'Je répons catégoriquement: Non! Pour le présent. Mais je ne dis pas: Jamais!' De vrouwelijke mentaliteit en haar intellectueel niveau maakten haar voorlopig nog ongeschikt voor de maçonnieke mysteriën. Haar intrede zou niet alleen de goede internationale betrekkingen in het gedrang brengen, maar ook de interne werking ernstig verstoren. Niemand kon immers betwisten, aldus de spreker, dat de vrouw vanuit haar natuur beheerst werd door het gevoel en de verbeelding. En passie was vernietigend voor het altruïsme, de vrijheid van geest en de morele onafhankelijkheid die zo fundamenteel waren in de vrijmetselarij. De verbeelding was de vijand van de rede, dromen stond haaks

op de wetenschap. Kortom: de vrouwelijke mentaliteit was incompatibel met de eisen van de maçonnieke arbeid. Met name in België, met haar gebrekkig onderwijs, oordeelde men dat de vrouwelijke horizon in 99% van de gevallen te beperkt was. De disproportie tussen het aantal mannen van waarde en het aantal vrouwen van waarde was zó groot dat het buitengewoon moeilijk zou zijn de heilige kern van een ernstige loge te vormen. De mediocriteit zou zeer snel ingang vinden, in die mate dat het intellectuele en morele niveau van de Orde sterk zou verminderen. Bovendien waren daar de te verwachten moeilijkheden, de schandalen, de jaloezie, het kabaal, de 'flammas féminines' voor of tegen bepaalde kandidaten... Of de ruzies tussen broeders omwille van een zuster... De maçonnerie moest dus eerst werken aan de verheffing van de vrouw, alvorens zij in staat zou zijn de schoonheid en de grootheid van de arbeid te vatten en waardig zou zijn om er aan deel te nemen.¹⁰

Een revolutionaire zitting

Uit wat voorafging kan afgeleid worden dat het openstellen van de vrijmetselaarstempels voor vrouwen niet het gevolg kon zijn van een rijping van de geesten. De weerstanden en de verdeeldheid waren daarvoor te groot. Les Amis Philantropes, waar de feministische tendens zich meer en meer aftekende, zou de beslissende impuls geven tot de oprichting van de eerste gemengde loge in België. Dit gebeurde naar aanleiding van een bewogen zitting die een legendarische allure heeft gekregen. Toen Georges Martin, de stichter van Le Droit Humain op 21 november 1910 een voordracht over de gemengde vrijmetselarij kwam houden, was het feit dat hij vergezeld was van een dertigtal Nederlandse, Franse

en Britse broeders én zusters in maçonniek ornaat voor vele 'Amis' een reden om het af te trappen. Achtbare meester en latere Nobelprijswinnaar Henri Lafontaine ging tot de stemming over en bekwam een belangrijke meerderheid voorstanders. Het verhaal gaat dat ondertussen een zuster haar voet tussen de op een kier gelaten deur stak en zich met één been in de tempel spreekwoordelijk de toegang forceerde, waarop de rest van de bezoekers haar volgde. Omdat de reglementen niet gerespecteerd werden, verliet een groot aantal broeders, onder wie de redenaar en de penningmeester, de tempel. De achtbare meester stoorde zich hier echter niet aan en Georges Martin kreeg de gelegenheid zijn pleidooi voor de gemengde vrijmetselarij te houden. Lafontaine besloot de zitting met de stelling dat een groot aantal aanwezige broeders bereid was te helpen bij de oprichting van een gemengde loge, ten einde de vrijmetselarij écht universeel te maken. Niet minder dan 118 broeders namen echter ontslag na dit incident en zouden aan de basis liggen van een afsplitsing van de werkplaats Les Amis Philantropes n°3. Tevens werd een klacht ingediend bij het Grootoosten van België, waarbij de 'regulariteit' (en niet zozeer het geslacht) van de bezoekers in stelling werd gebracht. Hoewel de criteria voor 'regulariteit' pas in 1929 voor het eerst schriftelijk werden vastgelegd in Groot-Brittannië, bestonden er al sinds het midden van de achttiende eeuw ongeschreven regels die naar goeddunken werden toegepast om elkaars leden als bezoekers tot de loges toe te laten. Laakbaar was in dit geval dat 'leden van onregelmatige loges, niet aangesloten of erkend door het Grootoosten van Holland en van Frankrijk, en dan nog wel vrouwelijke leden van gemengde werkplaatsen' zich toegang tot de werkplaats hadden verschaft. De klacht leidde op 15 januari 1911

Initiatie in de vrijmetselarij (18e eeuw)

tot een berisping van Les Amis Philantropes die een 'fout' had begaan, een uitspraak waar de loge zich niet bij kon neerleggen.¹¹

'Egalité' en de kwestie van het bezoekrecht

De revolutionaire zitting gaf aanleiding tot de oprichting, metterdaad ondersteund door een aantal vooraanstaande verlichte broeders van Les Amis Philantropes van de eerste Droit Humain-werkplaats in België, met de passende naam *Egalité, n°45*, in het Oosten Brussel, opgericht op 22 februari 1911 en geïnstalleerd op 24 mei 1912. De werkplaats was een representatie van de progressistische, intellectuele Brusselse bourgeoisie. Onder de eerste zusters bevonden zich veel echtgenotes van vrijmetselaars, naast oud-leerlingen van Isabelle Gatti de Gamond en feministische en socialistische militantes. Ondertussen was in Les Amis Philantropes de discussie op gang gekomen over de vraag naar de voorwaarden tot toelating van bezoekers in de werkplaats, precies vanuit het oogpunt van de regulariteit. De loge nam hierover in de lijn der verwachtingen een vooruitstrevend standpunt in. 'Broeders' diende zowel in mannelijke als in vrouwelijke zin te worden begrepen. De gemengde loges van Le Droit Humain moesten als regulier worden

beschouwd. De algemene statuten moesten tactvol en voorzichtig in die zin gewijzigd worden. De autonomie van de werkplaatsen werd in stelling gebracht. Maar voor het Grootoosten waren gemengde loges uit den boze en irregulier.

Op 6 mei 1912 schrapten Les Amis Philantropes met algemene stemmen artikel 193 van het eigen reglement, dat leden uitsloot die aan de zittingen van een onregelmatige loge deelnamen of een clandestiene initiatie bijwoonden. Op die manier was de mogelijke verwarring dat gemengde loges irregulier waren formeel opgehelderd. De schrapping werd echter door het Grootoosten verworpen. Toch koos de werkplaats voor de revolutionaire positie, ook al had dat eventueel als prijs een uitsluiting uit de obediëntie. Door het overtreden van de letter van de statuten meende de loge de geest van de Orde weer nieuw leven in te blazen.¹²

De werkplaats stelde op 24 mei 1912 bovendien haar kleine tempel ter beschikking voor de installatie van de eerste gemengde loge *Egalité*. Het Grootoosten probeerde de werkplaats op andere gedachten te brengen en drong er bij de andere loges op aan geen officiële vertegenwoordigers naar de plichtigheid te sturen. De toegang tot de lokalen werd 'verboden' voor 'groupements mixtes' en een intolerante en weinig broederlijke daad werd bij het woord gevoegd: de deuren waren vergrendeld en de elektriciteit bleek doorgeknipt, zodat de nieuwe loge verplicht was de gasverlichting te gebruiken. Van het Grootoosten waren alleen Les Amis Philantropes vertegenwoordigd, maar talrijke broeders kwamen ten persoonlijke titel. In haar installatiespeech legde *la Grande Maîtresse* van de gemengde vrijmetselaarsorde, Marie-Georges Martin, de vinger op de wonde: in de mannenloges probeerden de broeders de illusie van een grote fami-

lie te creëren als afspiegeling van de Mensheid, maar zonder het element 'vrouw' zou dat nooit lukken.¹³

De expansie van Le Droit Humain na de Eerste Wereldoorlog

Voor de Eerste Wereldoorlog bestond in België dus slechts één werkplaats waar vrouwen konden worden ingewijd. Na de oorlog zou de discussie over de plaats van de vrouw verder aangevuurd worden door Les Amis Philantropes, ook al heerste bij vele broeders de angst voor het onbekende. De argwaan tegenover vernieuwing werd ingekleed door te zweren bij tradities. Ondertussen was Le Droit Humain zich volop aan het ontwikkelen. Op 28 mei 1928 werd de Belgische federatie geïnstalleerd, onder voorzitterschap van Gaston Vandermeeren, die zich in 1919 bij Egalité had geaffilieerd, daar in 1926 achtbare meester werd en de idealen van de gemengde vrijmetselarij had gepropageerd in de werkplaatsen van het Grootoosten. De jaren die daarop volgden laten een duidelijke expansie zien. In Vlaanderen werd de eerste Droit Humain-loge in Brugge opgericht, onder de naam *L'Aurore*. Dit gebeurde op 1 februari 1930 door broeders van *La Flandre*, met de hulp van zusters van Egalité. Oostende, Antwerpen en Gent volgden spoedig, zonder dat er altijd op structurele medewerking van een loge van het Grootoosten gerekend kon worden. In Gent bijvoorbeeld hield men zitting in de woningen van zusters tot de jonge werkplaats *De Zwijger*, opgericht in 1935, vanaf 1937 haar lokalen in de Raketstraat ter beschikking stelde. Voordien transformeerden de zusters vóór elke zitting de zolder tot een bescheiden tempel. Het is tekenend voor de geringe financiële draagkracht van de Droit Humain-loges in de beginperiode dat ze geen echte, eigen

tempel hadden. Die gedwongen soberheid heeft sporen nagelaten in de maçonnieke cultuur van de gemengde vrijmetselarij en valt af te lezen uit het ondergeschikte belang van pracht en praal in decoraties, serviezen en bestekken. Minder middelen betekende ook meer werk voor de leden zelf: koken, afwassen, bar houden, tafels en bloemen schikken. Zeker tot de jaren 1980 was het zo dat in Droit Humain-werkplaatsen doorgaans echtgenotes van vrijmetselaars werden ingewijd. Sommige bronnen vermelden dat in de jaren 1968-1970 in het Gentse 80 à 90% echtgenotes 'van' waren, de vrijgezellen waren ofwel zuster ofwel dochter 'van'. Zoals al bleek uit de voorgeschiedenis waren de initiatiefnemers van Droit Humain-werkplaatsen doorgaans mannen, de eerste achtbare meesters ook. Nochtans zijn mannen in gemengde werkplaatsen nog steeds in de minderheid. In de eerste fase ging het vaak om een dubbel lidmaatschap, waarbij de termen 'opoffering' of de status van excuus- of alibid nooit ver weg waren.

Vanaf de jaren 1960 kwam er een kentering in de houding van het Grootoosten van België tegenover de gemengde vrijmetselarij. Op 26 november 1967 nam het Grootoosten maatregelen die het dubbel lidmaatschap en het houden van 'blanke' zittingen toelieten. Op zogenaamde blanke zittingen zijn ook niet-vrijmetselaars, met name echtgenotes en kinderen van leden van de werkplaats welkom. Ook gemeenschappelijke zittingen of 'gesloten blanke zittingen' met werkplaatsen van Le Droit Humain behoorden voortaan tot de mogelijkheden, eens per jaar, bij wijze van uitzondering en met de bedoeling zeker niet te overdrijven. In februari 1981 kwam het tot een historische conventie tussen het Grootoosten en Le Droit Humain om broederlijke betrekkingen met elkaar te onderhouden, elkaar

dus wederkerig te erkennen, waarbij de soevereiniteit, specificiteit en onafhankelijkheid van beide obediënties behouden bleef. De ‘gesloten blanke zittingen’ werden voortaan ‘interobediëntieële gemengde zittingen’ genoemd en zijn niet langer strikt beperkt tot één per jaar. In verband met het toekennen van bezoekrecht aan zusters bleef de overgrote meerderheid van de loges tegen. Het duurde nog tot oktober 2001 vooraleer de statuten van het Grootoosten gewijzigd werden in de zin dat broeders en zusters bezoekers verwelkomd mogen worden tijdens zittingen, de werkplaatsen kunnen daar voortaan autonoom over beslissen. In heel wat mannenloges zorgt dat nog steeds voor grote spanningen.

Besluit

Vrijmetselaars cultiveren de universele broederschap, maar falen jammerlijk, want het genootschap is zelf compleet verdeeld en de fundamentele tegenstellingen van de moderne tijd, ras, klasse en sekse, werden niet overbrugd, niet binnen de vrijmetselarij, laat staan daarbuiten (Apostel, 1992). Ondanks het universalisme in de idealen blijft de sociabiliteit van de vrijmetselarij een fenomeen dat intimiteit met exclusiviteit en uitsluiting combineert. Een fundamentele paradox van de Verlichting, namelijk hoe het ideaal van universele broederschap te verzoenen was met de uitsluiting van vrouwen, maakte de vrijmetselarij van meet af aan echter ook tot een sociale ruimte waar het feminisme wortel kon schieten. Niettegenstaande het gegeven dat het ‘verschil’ in de negentiende eeuw ook een hefboom kon zijn van feminisme, was het feminisme binnen de vrijmetselarij een verhaal van het ontzeggen van toegang op grond van ‘verschil’ en het claimen van het recht op toegang op grond

van het gelijkheidsideaal. De vrijmetselarij – of beter: bepaalde loges en individuele vrijmetselaars – waren sterk betrokken in dat verhaal, aangezien de orde één van de grote contradicties van de Verlichtingsretoriek in zich droeg.

Het discours van de modale maçon bleef ondertussen doordoesemd van de klassieke negentiende-eeuwse opdeling in een openbare en een privé-sfeer. Het verschil ingebakken in de ‘natuurlijke’ geslachtskenmerken die een onwrikbare taakverdeling van man en vrouw impliceerden. De vrouw werd bekeken als echtgenote, moeder en koningin van het huisgezin. Haar mogelijke rol binnen de vrijmetselarij lag in het verlengde daarvan (zorgtaken en goede werken) en de mogelijke rol van de vrijmetselarij in haar eigen leven was vooral gericht op haar ‘beking’ tot bondgenote in de strijd tegen de clerus. Veel vrijmetselaars bezweken immers zelf nog onder de druk van hun vrouw als het erom ging de kinderen te laten dopen of naar een katholieke school te sturen. In de mate dat vrijmetselarij gericht was op intellectuele zelfontplooiing en spiritualiteit, was dit aanvankelijk zeker niet voor vrouwen weggelegd, evenmin als er gedacht werd aan haar politieke emancipatie of burgerrechten. De groeiende invloed van het burgerlijke feminisme in vrijmetselaarskringen tijdens de negentiende eeuw leidde ook niet automatisch tot een grotere openheid voor vrouwen.

De naam van de gemengde vrijmetselaarsorde *Le Droit Humain* opgericht in 1893 in Frankrijk zinspeelt op de fundamentele ambivalentie van het burger- en mensenrechtendiscours dat in de feiten zo manifest exclusief was ten aanzien van de vrouw. De obediëntie streefde van meet af aan naar gelijke rechten voor beide seksen en was via persoonlijke netwerken sterk vervlochten met de feministische bewe-

gingen in verschillende landen, ook in België. De dubbelzinnigheid van het woord 'homme' dat in het Frans zowel 'man' als 'mens' betekent, werd in de interne strijd en discussies rond de toelating van vrouwen in de vrijmetselaarsorde bewust uitgespeeld. Tegenstanders gebruikten een veelheid aan argumenten: het lage intellectuele niveau van vrouwen, hun gebrek aan ontwikkeling, hun fundamentele afhankelijkheid, gevoelsmatigheid en grilligheid, en andere 'typisch' vrouwelijke eigenschappen. De angst voor het verstoren van de harmonie in de werkplaatsen werd soms expliciet geformuleerd, maar was zeker een impliciete reden achter de weerstand tegenover de intrede van vrouwen. Het wijst erop dat we het verhaal van de uitsluiting en moeizame integratie van vrouwen niet louter in termen van een politieke emancipatiestrijd kunnen zien. Aangezien binnen het discours van de egalitaire Verlichtingsidealen nauwelijks of geen rationele argumenten aan te voeren zijn om vrouwen de toegang tot de tempels te ontzeggen, moet het belang van affectieve componenten, van een specifieke mannelijke sociabiliteit en vriendschap in rekening gebracht worden. De betekenis van intieme relaties tussen mannen, van een speciale vorm van mannelijkheid onder broeders kan op die manier gekoppeld worden aan burgerlijke opvattingen over sekseverschillen (Carnes, 1989, 1990; Hoffman, 2001).

Noten

- 1 James Anderson, *The Constitutions of the Free-Masons*. Londen, 1723.
- 2 Voorbeelden geciteerd in Margaret Jacob (1991, pp. 123 en 135).
- 3 Een 'obediëntie' is een maçonnieke koepelorganisatie waaronder de verschillende autonome loges ressorteren. Toch bepaalt de obediëntie waartoe men behoort wat kan en niet kan in een werkplaats, met name of er over politiek gediscussieerd mag worden, of vrouwen ingewijd kunnen worden, of zusters op bezoek mogen komen. Voorbeelden van obediënties: de *Grand Lodge of England*, het Grootoosten (van België, van Frankrijk), de internationale gemengde vrijmetselaarsorde Le Droit Humain.
- 4 Zitting Les Elèves de Thémis, 24-1-5876. Archief Les Elèves de Thémis, verslagboeken, 5876-5878 (vrijmetselaars hanteren een andere tijdrekening: 5876 = 1876).
- 5 Het Willemsfonds, opgericht in 1851, is een culturele organisatie die (sociaal) liberalisme aan flamingantisme paart en in de besproken periode een belangrijke emancipatorische functie had.
- 6 Zitting Les Elèves de Thémis, 31-1-5876. Archief Les Elèves de Thémis, verslagboeken, 5876-5878.
- 7 *Histoire de la Fédération belge du Droit Humain. Tome I. Des origines à la guerre de 1940-1945*. Brussel, 1978, pp. 224-226.
- 8 *Bulletin du Grand Orient de Belgique*, 5905, pp. 44-46.
- 9 Zitting Les Elèves de Thémis, 25-2-5905. Archief Les Elèves de Thémis, verslagboeken, 5901-5905.
- 10 *Bulletin du Grand Orient de Belgique*, 5907, pp. 218-224; 225-232; 5909, pp. 213-214.
- 11 Tenue judiciaire du 15° j. 11° m. 5910. *Bulletin du Grand Orient de Belgique*, 5910, pp. 62-82.
- 12 Zittingen Les Amis Philantropes, 12-2-5911, 4-1-5912, 6-3-5912 en 21-8-5912. CEDOM, *Belgisch Vrijmetselaarsarchief (Moskou-archief), Livre de procès-verbaux Les Amis philantropes 1911-1914*, 114-4-14; zie ook *Bulletin du Grand Orient de Belgique*, 5912, pp. 55-57.
- 13 Diverse correspondentie en verslagen in verband met de woelige installatie van Egalité. CEDOM, *Belgisch Vrijmetselaarsarchief (Moskou-archief), Les Amis Philantropes Bruxelles. Documents administratifs et correspondance 1839-1912*, 2-0021; Zitting Les Amis Philantropes, 10-12-5912. CEDOM, *Belgisch Vrijmetselaarsarchief (Moskou-archief), Livre de procès-verbaux Les Amis philantropes 1911-1914*, 114-4-14.

Literatuur

- Apostel, L. (1992). *Vrijmetselarij. Een wijsgerige benadering*. Antwerpen: Hadewijch.
- Bruwier M. & Pirotte M-L. (1983). Le rôle de la loge 'Les Amis Philantropes' dans la création du 'Droit Humain' en Belgique 1910-1912. In Hasquin H., *Visages de la franc-maçonnerie belge du XVIIIe au XXe siècle* (pp. 259-275). Brussel: Editions de l'Université de Bruxelles.
- Burke J. & Jacob M. (1996). French freemasonry, women, and feminist scholarship. *Journal of Modern History*, 68, 3, 513-548.
- Carnes M.C. (1989). *Secret ritual and manhood in Victorian America*. New Haven: Yale University Press.
- Carnes M.C. (1990). Middle-class men and the solace of fraternal ritual. Carnes M.C. & Griffen C. *Meanings for manhood. Constructions of masculinity in Victorian America* (pp. 37-66) Chicago: University of Chicago Press.
- Deneckere G. (2003). Een vrouwenvoet tussen de tempeldeur. Het 'kleine verschil' tussen de seksen in de Belgische vrijmetselarij tijdens de negentiende en twintigste eeuw. In Tyssens J. (2003). *Van wijsheid met vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen* (117-139). Gent-Brussel, Tijdsbeeld-Marot.
- Heidle A. & Snoek J. (2008). *Women's agency and rituals in mixed and female masonic orders*. Leiden: Brill.
- Hivert-Messeca G. & Hivert-Messeca Y. (1997). *Comment la Franc-Maçonnerie vint aux femmes: Deux siècles de Franc-Maçonnerie d'adoption féminine et mixte en France, 1740-1940*. Parijs: Editions Dervy.
- Hoffmann S-L. (2001). Civility, male friendship and masonic sociability in nineteenth-century Germany. *Gender & History*, 13, 2, pp. 224-248.
- Jacob M. (1991). *Living the Enlightenment. Freemasonry and politics in eighteenth-century Europe*. New York, Oxford University Press.
- Moors, H. (1994a). Hulde alleen is onvoldoende. Denken over sekse in vrijmetselaarskringen. In A. van de Sande & J. Roosendaal (red.). *Een stille leerschool van deugd en goede zeden. Vrijmetselarij in Nederland in de 18de en 19de eeuw. Politiek en cultuur* (pp. 99-136). Hilversum: Verloren.
- Moors H. (1994b). Vrijmetselarij, maatschappelijk engagement en de vrouwenkwesatie in Nederland en België. *De Negentiende Eeuw*, 18, 2, pp. 116-130.
- Schrans G. (1997). Vrijmetselaars te Gent in de XVI-Ilde eeuw. Gent: Liberaal Archief.
- Scott J. (1996). Only paradoxes to offer: French feminists and the rights of man. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Verbruggen C. (2008). Het egonetwerk van Reiner Leven en George Sarton als toegang tot transnationaal intellectueel engagement. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXXVIII, 1-2, pp. 87-129.
- s.n. (1978). *Histoire de la Fédération belge du Droit Humain. Tome I. Des origines à la guerre de 1940-1945*. Brussel: Le Droit Humain.